

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН” АСАРИДА ЛИНГВОПОЭТИКА МАСАЛАЛАРИ

Бердиев Хусан Холназарович

Аннотация

Алишер Навоий туркий-ўзбек адабиётини бетимсол чўққига кўтарган бадиий, фалсафий-таълимий, тарихий мавзуларда асарлар ёзиши билан бир қаторда, она тили ривожига алоҳида ўрин тутувчи масала – тил ва унинг нуфузини ошириши соҳасида ҳам қалам тебратиб, юксак даражада олимлик истеъдодини намоиши этади. У тилнинг бой имкониятлари тадқиқига доир илмий асари “Муҳокаमत ул-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”)ни 1499 йилнинг декабрь ойида ёзиб тугаллайди. Навоий “Муҳокаमत ул-луғатайн”да ўзбек тилининг бойлиги, чексиз имконияти, қудратини илмий томондан асослаб беради. Асарда ўзбек (туркий) ва форс-тожик тиллари товуш тизими, лексик, морфемик-морфологик хусусиятлари ўзаро қиёсланади. Сўзларнинг синонимик, антонимик, омонимик ва полисемантик хусусиятлари орқали ўзбек тилининг имконият доираси кенглигини, уларнинг шеърда турли-туман маъноларни ифодалашдаги аҳамиятини кўрсатиб беради. Навоий грамматик жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг ўзига хос табиатини ёритиши учун кўпгина мисолларни таҳлил этади. Маънони қисқа ва аниқ ифодалаш имкониятига кўра тилнинг юксак тараққий этганлигини асослайди. Ўзбек тилининг ривожланган тил сифатидаги мақомини кўрсатиб беришда тилнинг ифода имкониятларига алоҳида тўхталади. Бунга тажнис (жинсдошлик), ийҳом (шаклдош) каби поэтик воситаларни келтириб, изоҳлайди.

Шундай қилиб, ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Муҳокаमत ул-луғатайн” асарида келтирилган лингвистик ва поэтик материаллар асосида лингвопоэтиканинг назарий масалаларига доир мулоҳазалар билдирилади. Асар материаллари таҳлилида лингвистик асос етакчи бўлган поэтик санъатлар ўрганилади. Хусусан, уларнинг фонетик, лексик хусусиятларига доир қузатишлар мисоллар асосида ёритиб берилади.

Таянч сўзлар: *лингвопоэтика, шаклий-маънавий таркиб, омонимия, синонимия, бадиий санъатлар, лингвистик асос, тасниф, контекстуаллик.*

«Муҳокаमत ул-луғатайн» асари орқали лингвопоэтиканинг тарихий-назарий асослари ҳақида маълумотга эга бўлибгина қолмай, унинг лингвопоэтика тараққиётига таъсир кўрсатганини ҳам қузатиш мумкин. Чунки ҳар қандай лингвистик ҳодиса матн таҳлили, лексик бирликлар асимметрик хусусиятлари тизимининг моҳиятини, бадиий тафаккурнинг турли босқичларидаги маъно хусусиятларини, қўлланиш доирасини, ҳажми ва чегарасини белгилашда кўплаб мунозарали ҳолатларни тадқиқ этиш имконини беради. «Муҳокаमत ул-луғатайн» асаридаги материаллар эса XV-XVI аср ўзбек адабий тили луғавий бирликларнинг семантик

имкониятларини таҳлил этишда, асарнинг илмий-амалий қийматини белгилашда аҳамият касб этади.

Маълумки, жаҳон ва рус филология илмида матннинг лингвопоэтик ҳамда систем-структур тадқиқи борасида Л.П.Якубинский, Ю.Н.Тынянов, Р.О.Якобсон, Ж.Мукаржовский, Б.О.Эйхенбаум, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, В.М.Жирмунский, Б.В.Томашевский, М.Б.Храпченко, Н.С.Поспелов, В.П.Григорьев, И.И.Ковтунова, А.Греймас, Ж.Женетт, М.Рифатер, Ж.Иве, Е.Косериу, А.А.Леонтьев, Ю.М.Лотман, А.В.Чичерин, М.Бахтин, Ж.Мунен, Р.Познер, М.Л.Гаспаров, Е.Фарино, Н.Н. Иванова, А.Д. Григорьева, К.Н.Велиев, Л.В.Зубова, ўзбек филологиясида поэтика тадқиқи 3 йўналишда олиб борилди: 1) адабиётшунослик, 2) услубшунослик, в) лингвопоэтика. Шеърӣ санъатлар ва уларнинг бадиӣ тафаккур тараққӣтида тутган ўрни масаласида А.Рустамов, Ё.,Исҳоқов, М.Шайхзода, Р.Орзибеков, А.Ҳожиаҳмедов В. Раҳмонов ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари майдонга келди. Шунингдек, Н.Маҳмудов, И.К.Мирзаев, М.Халилов, М.Йўлдошев, Г.Рихсиева каби олимлар лингвопоэтика масалалари юзасидан илмӣ кузатишлар олиб бордилар.

Шундай қилиб, ушбу мақолада Алишер Навоӣнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида лингвопоэтика масалаларининг ёритилишини таҳлил қилиш ва умумлаштиришдан иборат.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да тадқиқотимизга алоқадор фикрларни баён этар экан, Алишер Навоӣ, дастлаб, бадиӣят илмида мураккаб санъат ҳисобланмиш тажнис ва ийҳомнинг юзага келиши масаласига мурожаат этади. Омонимия, синонимия, антонимия каби ҳодисаларнинг ЛП хусусиятлари бадиӣ нутқ эстетикасини таъминловчи восита ва бадиӣятнинг энг биринчи унсури эканлиги «Муҳокамат ул луғатайн»да алоҳида қайд этилади. Бунда, асосан, шаклий ва мазмунӣ жиҳатдан, ҳатто, тил ички имкониятларида ҳам ҳеч қандай ўзгаришга учрамаган лингвистик бирликлар – туб лексемалар (*от, ит, кўк* ва б.) танлаб олинади.

Туркий тилда омонимлар ғоят кўплигини ва бу шеърӣятда сўз ўйини учун қулай имконият яратишини таъкидлайди. Масалан, *от* сўзи исм, «минадиган жонзот», «ирғит ёки тепкини бос (милтиқни *от*)» маъноларини; шунингдек, бир хил шаклдаги тўрт ва бешта сўзлар мавжудлигини ҳам кўрсатади. Масалан, «бор лафзики, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сулук куй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур». Бундан ташқари, *туз, кўк* сўзлари ҳам беш маънони билдиришини баён қилади.

Алишер Навоӣ кўп маъноли (полисемантик) сўзни омоним (тажнис)дан фарқлайди. Бир сўзнинг ичидаги турли маъно нозикликлари ҳақида алоҳида фикр юритади. Тажнис — бу жинсдош, яъни моддий томони (ифода томони) бир хил бўлиб қолган турли сўзлар эканлигини яхши англайди (Нурмонов, 90).

Мазкур бадиӣ санъатлар лафзий-лингвистик ҳодисага асосланишини шундай шарҳлайди: "Яна шеърда барча таъъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ,

фусаҳо олдида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмга мужиби зебу зийнат ва боиси такаллуфу санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

б а й т:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Хар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўқтур ва мун туюғ дерлар. Ва мунунг таърифин «Мезон ул-авзон»¹⁵ отлиғ арузки битилибдур, анда қилилибдур. «Мезон ул-авзон»да шундай дейилади: «Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси максурдур» [Навоий, 109].

Лингвопоэтикага оид назарий кузатишларнинг тарихий асослари ва тарихий-илмий асарлардаги сўзларнинг контекстдаги маъноларига алоҳида эътибор қаратиш мазкур соҳага оид қарашлар кўламини белгилашда муҳим ўрин тутаяди.

Асарда қўлланган сўзларнинг айримлари ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол равишда ишлатилади. Шу билан бирга, ушбу сўзларнинг асарда англатган маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида билдирган маъноларидан фарқ қилади.

Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул луғатайн» асаридаги ЛП талқинлар туркий ўзбек шеърятининг лингвистик асосларини араб ва форс тилидан ўзлашган сўзлар эмас, соф ўзбекча лингвистик бирликлар фонетик, лексик семантик имкониятларига алоқадорлигидан далолат беради.

Шу аснода омонимларнинг сўз туркумлари доирасидаги ифодасига тўхталади: “Яна ит лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки,

б а й т:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит. ўт
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит. Иткитмоқ, юбормоқ, йўлламоқ.

Ва туш лафзида ҳам бу навъ уч маъни бор. Ва яна ён лафзида ва ёқ лафзида ҳам бу ҳолдур ва бу навъ лафзики, анда уч маъни бўлғай, ҳад ва ҳасрдин кўпрак топилур.

Ва хили лафз ҳам топилурки, тўрт маъниси бўлғай, андоқки, бор лафзики, бир маъниси мавжудлугдур ва бир маъниси амрдур – борувға ва бир маъниси юкдур ва бир маъниси самардур.

Ва андоқ лафз ҳам топилурки, беш маъниси бўлғай: соғин лафзидекки, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сутлук қўй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур.

Яна андоқки, туз лафзики неча маъни ирода қилса бўлур. Бири тузки, ўқ ё найзадек нимани дерлар. Яна туз – ҳамвор даштни дерлар, яна туз – рост кишини дерлар, яна туз – созни тузмакка амр қилмоқни, яна туз – икки киши орасида мувофақат солмоқни ва яна туз – бир мажлис асбобини ҳам деса бўлур.

Ва кўк лафзин ҳам неча маъни била истеъмом қилурлар. Бири кўк – осмонни дерлар. Яна кўк оҳангдур. Яна кўк теграда кўкламакдур. Яна кўк кадоғни ҳам дерлар. Яна кўк сабза ва ўлангни дағи дерлар.

Хулоса қилади: “Бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортуғроқким, ирода қилса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўқтур”.

Навоий «Муҳокамат ул луғатайн»да келтирилган юзта феълнинг баъзилари умумий, бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмани ҳосил қилса ҳам, лекин парадигма аъзоларининг ҳар қайсиси муайян фарқловчи семемага ҳам эга эканлигини кўрсатади. Масалан, инграмоқ, синграмоқ, ўкурмак, йиғламоқ сўзлари «йиғламоқ» бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмага мансуб бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар қайсиси йиғлашнинг хилма-хил кўринишларини ифодалайди. Бир-биридан йиғлаш даражаси билан фарқланади. Шоир фикрини исботламоқ учун бу сўзлар иштирок этган бадий асарлардан парчалар келтиради. Масалан,

Ул ойки, кула-кула йиғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.

Бу ўринда шоир ружуъ санъатини қўллаш билан ҳам маъно даражасини ифодалашга ҳаракат қилади.

Ўкурмак «кучли овоз билан ҳаддан ортиқ ҳаяжонли» йиғи эканлиги билан бошқалардан фарқ қилишини кўрсатади:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдир,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдир.

Муболағани ифодалашда ташҳис ва ташбих (булут янглиғ ўкурмак) бадий санъатларига мурожаат этади.

Бундан ташқари, «май ичиш» семемаси билан бирлашган *ичмоқ*, *сипқормоқ*, *тамшимоқ* лексемаларининг фарқловчи семемаларини ҳам очиб беради ва ҳар қайсисини байт ичида келтиради. Форс тилида буларнинг ҳаммаси битта нўшидан сўзи орқали ифодаланишини айтади.

Албатта, муболаға бу ўринда ўз маъносидан ташқари истилоҳий мазмунга ҳам эга. Чунки у стилистик ҳодиса сифатида сўзларнинг маъно нозиклари ва семантик силжишлар натижасида ҳосил бўладиган услубий воситани ҳам англатади. Проф.А.Нурмонов асосли таъкидлаганидек, “Алишер Навоий далил учун келтирилган лексемаларнинг ҳар қайсисини шеър ичида ишлатади ва бу сўзларнинг матн таркибидаги бадий-эстетик ролини кўрсатиб беради (Нурмонов, 29). ...Шоир синонимик уя

таркибидаги сўзларнинг ўзига хос фарқловчи маъноларини топар экан, лексеманинг семантик тузилишининг узвий таҳлилига яқин бўлган усулдан фойдаланади” (90).

Ўзбек тилшунослигида ушбу соҳага оид сўзларнинг тарихий этимологияси, мавзуй-семантик таснифи, қўлланиш доираси, уларнинг луғат таркибида рўй берган ўзгаришларни бугунги кун нуқтаи назаридан қиёсий ўрганиш масаласи анча долзарб бўлиб турганлигини қайд этиб ўтиш лозим. Зеро, сўзларнинг генетик манбаларга кўра таҳлили ўзбек тили луғат таркиби, грамматик қурилишининг тарихий шаклланиш йўллари илмий асослашга хизмат қилиши баробарида лингвопоэтиканинг асосларини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнайди.

ЛПга оид қарашларини баён этишда Алишер Навоий қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратгани кузатилади:

- омонимларнинг бадиият яратишдаги ўрни;
- тажнис ва ийҳом санъатлари лингвистик асосга таяниши;
- туюқ жанрининг асосий ва энг муҳим белгиларидан бири омонимия ҳодисаси билан алоқадорлиги;
- омонимларнинг асосий белгиси сўз туркумлари таснифи бўйича кузатишларда намоён бўлиши;
- сўз туркумларига мансублиги жиҳатидан омонимларнинг турларга бўлиниши ва уларнинг бадиий санъатлар ҳамда қофия ҳосил қилишдаги алоҳида ўрни;

Туркий шеърятда қофиянинг лингвистик асоси ҳамда товуш ва фонема масаласи.

Лингвистиканинг поэтика билан алоқаси доимий ва узлуксиз эканлигини, тил ва тафаккурнинг матний ифодаси диалектик ҳодиса сифатида намоён бўлишини Алишер Навоий тажнис, ийҳом, қофия, муболаға сингари поэтик санъатлар ва туюқ жанри мисолида кўрсатиб ўтади. Тажнис, ийҳом (омоним), муболаға (синоним) кабилар лексик, қофия фонетик ҳодисаларга асосланишини илмий тарзда шарҳлаб беради. Чунончи, у қофиядошликнинг туркий шеърятга хос бўлган имкониятларини баён этишда қуйидаги сўзлар оҳангдошлигини мисол келтиради: *аро-саро-даро; сара-дара; ядо-садо-бода* (?); *эрур-ҳур-дур-ғурур-зарур; оғир-боғир; содир-қодир; таъхир-тағйир*.

Кўринадик, “Муҳокамат ул-луғатайн”да келтирилган ушбу оҳангдош сўзларнинг анча қисми арабча ёки форсча. Навоий назарда тутган масала бошқа. Яъни ушбу сўзлар охирги товушларининг эски ўзбек ёзувидаги ифодаси билан боғлиқдир. Чунончи,

АДАБИЁТЛАР

1. Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ, 20 томлик. 16-том. – Тошкент: Фан, 2000.
2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998.

4. Исакова З. Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика: Филол.фан.номз.дисс.автореф. – Тошкент, 2010.